

УКРАЇНСЬКА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НОВІТНЬОЇ ДОБИ

УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ (1917–1921 рр.)

Я. ПОПЕНКО

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Б.Хмельницького

Анотація

Стаття присвячена аналізу міждержавних відносин українських національних урядів з Французькою Республікою впродовж доби визвольних змагань 1917–1921 рр. Розпад імперії Романових, активізація національних рухів та виникнення нових державних утворень на теренах колишньої Росії змусили Францію змінити свою дипломатію у Центрально-Східному регіоні Європи. Окремі лімітрофи здобули в цей час беззастережну підтримку з боку Французької Республіки, інші так і не були визнані нею як державні сили. До останніх була віднесена й Україна. З іншого боку, «українське питання» неодноразово привертало увагу Франції, більше того, сама французька дипломатія впродовж 1917–1921 рр. неодноразово змінювала свою позицію стосовно України.

Ключові слова: «українське питання», Українська Народна Республіка, Українська Держава, Французька Республіка, Антанта, Четверний союз, Паризька мирна конференція.

Аннотация

Статья посвящена анализу межгосударственных отношений украинских национальных правительств с Французской Республикой в период освободительной борьбы 1917–1921 гг. Распад империи Романовых, активизация национальных движений и возникновение новых государственных образований на территории бывшей России заставили Францию изменить свою дипломатию в Центрально-Восточном регионе Европы. Отдельные лимитрофы получили в это время безоговорочную поддержку со стороны Французской Республики, другие так и не были признаны как государственные силы. К последним была отнесена и Украина. С другой стороны, «украинский вопрос» неоднократно привлекал внимание Франции, более того, сама французская дипломатия на протяжении 1917–1921 гг. неоднократно меняла свою позицию относительно Украины.

Ключевые слова: «украинский вопрос», Украинская Народная Республика, Украинская Держава, Французская Республика, Антанта, Четвертной союз, Парижская мирная конференция.

Summary

The article is devoted the analysis of intergovernmental relations of the Ukrainian national governments with French Republic during time of liberation competitions 1917–1921. Disintegration of empire of Romanovikh, activation of national motions and origin of new state educations, is on the walks of life of former Russia, compelled France to change the diplomacy in to Centrally East region of Europe. Separate limitrofi got at this time unreserved support from the side of French Republic, other, so were not acknowledged the last as state forces. To such Ukraine was taken. De autre part the «Ukrainian question» repeatedly came into the notice of France, moreover French diplomacy during 1917–1921 repeatedly changed in relation to Ukraine.

Key words: «Ukrainian question», Ukrainian Folk Republic, Ukrainian State, French Republic, the Entente, Quaternary union, Parisian peace conference.

Період українських визвольних змагань першої чверті ХХ ст. продовжує цікавити дослідників своєю унікальністю та неповторністю. Українська національна державність за історично нетривалий відрізок часу з 1917 до 1921 рр. «втілювалася» у різноманітних

формах – від соціалістичної Української Народної Республіки доби Центральної Ради та Директорії до авторитарної Української Держави Гетьмана П.Скоропадського. Зрештою, в результаті зовнішньої агресії та під впливом внутрішньої політико-економічної кризи національна державність була ліквідована і відродилася лише на початку 90-х років ХХ ст. Сьогодні, вочевидь, складно визначити, який саме фактор став вирішальним для втрати Україною суверенного статусу в 1917–1921 рр. Усі вони були важливими та взаємопов'язаними між собою: міжнародне невизнання, економічна криза, брак політичної єдності тощо. Можна констатувати, що «українське питання» привернуло до себе неабияку увагу міжнародної спільноти. Його позитивне вирішення могло суттєво вплинути на стабілізацію політико-економічної ситуації у Центрально-Східній Європі. Саме «українське питання», хоча воно так і не стало офіційним чинником, відіграло важливу роль у зовнішній політиці європейських держав, зокрема, Франції.

Україна і, відповідно, набуття нею міжнародного статусу привернула увагу європейських країн після Лютневої революції в Росії 1917 р. Франція фактично постала перед фактом, що «єдина та неподільна Росія» опинилася під загрозою потужних відцентрових політичних тенденцій. Революція не лише знищила монархічний режим, вона стала серйозним каталізатором для державотворення національностей колишньої імперії. Провідні країни Європи мали адаптувати свої зовнішньополітичні орієнтири відповідно до нових політичних реалій.

23 грудня 1917 р. у Парижі була підписана таємна англо-французька конвенція, за якою Україна, Бессарабія та Крим відійшли до сфери впливу Франції. Саме цей договір слід вважати відправною точкою складного та неоднозначного процесу міжнародних відносин між Україною та Францією.

Перший період цих взаємин припав на період Центральної Ради – березень 1917 – квітень 1918 рр. Говорячи про переговорний процес між сторонами, варто зазначити, що він відбувався в умовах Першої світової війни. Перед французькою дипломатією, як і в цілому перед Антантою, стояло декілька основних питань: перше – не допустити укладення воєнно-політичного союзу між новопосталими державами колишньої Російської імперії та блоку Центральних країн; друге – якомога швидше розгромити Німеччину та її союзників, при цьому мінімально використовуючи власні ресурси. Україна ухилилася від пропозиції Антанти створити 100-тисячну армію й активно виступити проти Центральних держав. Більше того, перед УНР виникло першочергове завдання – вирішити питання припинення війни і шукати шляхи до міжнародного визнання. Діючи у власних державних інтересах, Центральна Рада 21 листопада ухвалила резолюцію про необхідність припинення війни. Цей документ і бажання УНР взяти участь у підписанні мирного договору з Центральними країнами викликали «обурення» у таборі союзників. Фактично Антанта «заохочувала» Україну до війни проти Центральних держав, щоб не допустити останніх до українського продовольства та сировини, але при цьому відмовлялася визнати УНР як державу, що означало згоду на залежність України від Росії. Міністр закордонних справ УНР О.Шульгин, виступаючи 12 грудня на засіданні уряду, говорив стосовно політики Антанти: «Нехай визнають Українську республіку, нехай дадуть своїх офіційних послів і тим зміцнять наше політичне становище як у процесі побудови федеративного ладу, так і в нашій міжнародній політиці у справі миру»¹. Проте союзники не поспішали визнавати УНР, але й ігнорувати Україну вони не могли.

29 грудня французький уряд призначив комісаром Французької Республіки в Україні генерала Ж.Табуті. 4 січня 1918 р. він на офіційному прийомі заявив В.Винниченку: «Франція, яка робить першою урочистий жест, підтримує усіма силами, морально і матеріально, всі зусилля, які робитиме Українська республіка, щоб іти тим шляхом, який намітили собі союзники»². Досі у вітчизняній історіографії не вщухають дискусії стосовно заяви Ж.Табуті. Одні вважають її визнанням УНР «де факто», інші – звичайним дипломатичним жестом ввічливості, який

не мав реального значення для міжнародного визнання УНР. Франція як одна з країн Антанти продовжувала «схиляти» керівництво УНР на продовження війни з Німеччиною (*до речі, український уряд відмовився прийняти фінансову допомогу Франції для продовження війни*). 18 січня на переговорах у Яссах представники Антанти висунули перед українськими представниками жорсткі вимоги: не підписувати договору з Німеччиною, продовжувати війну, не вступати у дипломатичні відносини з ворогами Антанти, формувати збройні сили під наглядом Антанти, діяти спільно з Росією та Румунією проти блоку Центральних держав. У разі, якщо Україна визнає ці умови, Антанта вважатиме УНР союзницею. При цьому ігнорувався факт військового вторгнення більшовицької Росії проти УНР – реальної допомоги Україні союзники так і не надали. Як наслідок, 27 січня делегація УНР підписала Берестейський мирний договір з Центральним блоком. У березні 1918 р. консули Франції, Великобританії та США в Україні відбули з Києва та Одеси до Москви і на Дон. Перший етап відносин між УНР та Францією закінчився.

Постає закономірне питання: чи був шанс для УНР отримати реальну підтримку з боку Франції у період Центральної Ради? Однозначну відповідь дати складно. Справді, на той час домінуючою силою в Центрально-Східній Європі продовжувала бути Німеччина. З іншого боку, керівництво УНР мало зрозуміти, що незабаром «головна роль» має перейти до Антанти, в якій одне з провідних місць відігравала Франція. Стратегічний шанс не був прорахований українським проводом.

29 квітня 1918 р. до влади в Україні прийшов П.Скоропадський. Саме гетьман, якого несправедливо звинувачували (ють) у тому, що він нібито тримався на «німецьких штиках», передбачив зміну геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі на користь Антанти. Попри всі суперечності внутрішньої політики гетьманський уряд на міжнародній арені діяв послідовно та конструктивно. У вересні 1918 р. в Ясси прибув представник гетьманського уряду І.Коростовець. Перші зустрічі і переговори з представниками союзного командування засвідчили, що офіційний Париж (Лондон і Вашингтон) бачили Україну лише у форматі федеративних зв'язків з Росією. Так, представник Франції заявляв, що Україна є лише південно-західною частиною Росії, отже гетьманська адміністрація має бути усунена від влади, а на її місце призначений уряд «єдиної і неподільної Росії»³. 7 листопада представники Франції та Великобританії заявили дипломату, що їхні уряди не визнали України, але остання сама була вина, оскільки перебувала у союзницьких відносинах з Центральними державами. Розуміючи необхідність підтримки України з боку союзників, гетьман запропонував створити під егідою Антанти Всеросійську федерацію на буржуазно-демократичній основі. 16 листопада уряд України звернувся до союзників з цією пропозицією і отримав позитивну відповідь. Французький консул у Києві Е.Енно заявив з цього приводу: «Возз'єднання Росії як держави, що входить до складу переможного блоку демократичних країн Згоди, відбудеться відповідно до бажання всіх патріотів Росії. Це непохитне рішення найближчим часом буде підтримано озброєною силою»⁴. При цьому дипломат не поділяв державотворчих прагнень самих українців. 14 листопада П.Скоропадський сформував свій останній уряд на чолі з С.Гербелем, який виступав за союз з Антантою. Того ж дня гетьман видав грамоту, в якій проголошував курс на розвиток федеративного зв'язку України з майбутньою демократичною Росією. Тим часом тривали і переговори в Яссах, де 16 листопада було вирішено ввести війська Франції та Англії на південь Росії і разом з українською армією виступити проти більшовиків. Отже, був намічений певний компроміс у взаєминах з перспективою перерости у відносно стабільний міждержавний союз. Але вирішального «удару» по планах П.Скоропадського на встановлення відносин з Антантою завдало збройне повстання, ініційоване УНС і створеною ним Директорією.

Поваливши уряд гетьмана і прийшовши до влади, лідери Директорії опинилися перед проблемою пошуку союзників, які підтримали б новий уряд на міжнародній арені та надали б допомогу для боротьби проти більшовиків. Проте вже перші кроки Директорії засвідчили,

що у нового керівництва відсутня єдина зовнішньополітична стратегія. Паралельно існували два протилежні політичні напрями. Перший представляв В.Винниченко, який обстоював соціалістичний шлях розвитку України, навіть ціною втрати суверенного статусу. Інший – С.Петлюра, який вимагав «шукати зближення з нашими західними сусідами і через них, ідучи далі, здійснити для України надійну базу у світовій міжнародній opinio»⁵. Водночас початок 1919 р. показав «критичність ситуації майже в повній відсутності реальних політичних та економічних відносин України з цими державами»⁶.

Ще в жовтні 1918 р. УНС розпочав перші переговори з представниками Антанти. В Яссах через радника французького посольства де Белуа УНС ознайомив союзників з основними напрямками свого політичного курсу. Натомість отримав двозначну відповідь. З одного боку, було заявлено, що союзники підтримують принцип самовизначення всіх народів, і вони не проти української державності. З іншого – Антанта визнавала лише єдину Росію. Ідея УНС стосовно антигетьманського повстання не була підтримана. Більше того, в разі невиконання «рекомендацій» Антанти вся відповідальність за переворот лягала на заколотників. 20 листопада на переговори у Ясси був відряджений Г.Сидоренко, однак йому не вдалося змінити позицію Франції. Консул Е.Енно заявив: «Україна, або, правильніше кажучи, південна Росія, ніколи не мала ані своєї історії, ані національної або етнографічної окремішності. Вона створена німцями»⁷. 22 листопада Антанта у телеграмі підтримала уряд П.Скоропадського. Було чітко проголошено, що будь-яке повстання, яке «перешкоджає старанням Антанти буде каратися безпошадно»⁸. Однак переворот в Україні все ж відбувся.

Отже, як бачимо, практично від початку переговорів з французькими представниками майбутній уряд Директорії діяв на свій власний розсуд, не сподіваючись на будь-яку допомогу з боку Антанти. У свою чергу, Франція фактично підтримала уряд Української Держави та заходи останнього гетьмана.

Всупереч позиції Антанти, 10 грудня війська Директорії зайняли Одесу. 17 грудня там же висадився французький корпус чисельністю 15 тис. чоловік⁹. Зауважимо, що спочатку Антанта передбачала у боротьбі з більшовиками орієнтацію на внутрішні сили України та Росії. 19 грудня Директорія надіслала урядам союзників ноту протесту, в якій зазначала, що «не потребує помочі держав Антанти, про яку благає гетьман». Крім того, вимагала пояснень «щодо цілі висадження військ на Україні», яке відбулося без погодження з урядом УНР¹⁰. Це відверто вороже звернення свідчило, що уряд Другої УНР переоцінював власні сили і недооцінював фактор міжнародної підтримки. У свою чергу, французи висунули вимогу – негайно вивести війська УНР з Одеси. 19 грудня до міста для переговорів прибув командуючий військами Директорії генерал О.Греков¹¹. Проте французи відмовилися їх проводити. 21 грудня генерал Ф.Бертело опублікував заяву, в якій звертався до населення Південної України: «В ім'я спільної справи та бажаючи знов побачити вашу країну заспокоєною, наші війська висадяться в південній Росії, для того щоб дати можливість населенню відновити лад і спокій»¹². Він звернувся до центрального проводу УНР з попередженням: «Я покладаю на них особисту відповідальність за будь-які ворожі наміри щодо порушення спокою в країні»¹³. Це свідчило, що з одного боку, Франція не мала об'єктивної інформації про ситуацію в Україні (наприклад, 12 грудня на засіданні французького парламенту С.Пішон заявив: «Українська національна партія складається з ненадійних людей, тенденції яких протилежні поглядам Антанти»¹⁴). З іншого – Франція обережно ставилась до соціалістичних лідерів УНР.

27 грудня керівництво УНР направило звернення до Антанти, в якому було підкреслено, що Україна не мала нічого спільного ні з Німеччиною, ні з більшовиками, і містився заклик до встановлення «добросусідських, дружніх зносин»¹⁵. Водночас був направлений меморандум і до уряду Франції. У документі висловлювалося сподівання, що Франція: офіційно визнає Україну; надасть матеріальну допомогу УНР для боротьби з більшовиками; делегація УНР

буде допущена до участі в роботі Паризької конференції. Уряд УНР також просив дозволу на організацію військових частин з військовополонених-українців, які перебували на території Республіки. Натомість УНР зобов'язувалася виплатити частину боргів колишньої імперії¹⁶. Невдовзі розпочалися переговори між консулом Е.Енно і представниками УНР. Консул продовжував дотримуватися відверто антиукраїнської позиції, доводячи, що: «Українці в усіх напрямках визнавалися елементом шкідливим для створення єдиної Росії, а Добровольча армія вважалася єдиним здоровим державним началом на півдні Росії»¹⁷. У подальшому французька дипломатія, крім підтримки білогвардійців, «ототожнила свої політичні інтереси з польськими»¹⁸. Натомість «українське питання» не знаходило такої беззастережної підтримки. Хоча, зазначимо, французькі політики не були одноставні у ставленні до України. Так, 29 грудня центристські та правочентристські партії парламенту висловилися за офіційну підтримку УНР¹⁹. Однак стратегічна лінія Парижа залишалася незмінною.

5 січня 1919 р. уряд УНР надав О.Грекову повноваження на ведення переговорів з французами. 11 січня він прибув до Одеси і вже 12 січня мав розмову з Е.Енно. 13 січня до Одеси прибули генерал Ф. д'Ансельм і полковник А.Фрайденберг. Незабаром була оприлюднена заява, в якій зазначалося: «Франція і союзники прийшли в Росію, щоб дати змогу всім чинникам доброї волі і патріотизму відновити порядок у краю»²⁰. Фактично це був заклик до боротьби проти більшовиків під керівництвом союзників. Отже, при дипломатично виваженому підході під час переговорів перед УНР з'являлася можливість заручитися підтримкою Франції. Тим паче, що перші заяви французів давали для цього певні сподівання. Так, Ф. д'Ансельм заявляв В.Шульгину: «Ми повинні підтримувати у вас всі елементи порядку, а до партійних відмінностей – до того, хто стоїть за монархію, хто за єдність Росії, хто проти Росії, – це не наша справа»²¹. Щоправда заява А.Фрайденберга була категоричнішою: «Франція є непорушно вірною принципу єдиної Росії. Ми незалежності України ніколи не визнаємо»²². Однак при цьому він же констатував, що для успішної боротьби з більшовиками Франції необхідні «всі антибільшовицькі сили, в тому числі і сили українців»²³.

Сторони опинилися у доволі «делікатній» ситуації, коли обидві потребували допомоги одна одної, але при цьому не хотіли йти на принципові поступки. 21 січня до Одеси були направлені О.Назарук та С.Остапенко. Вони мали погоджуватися зі всіма французькими вимогами, крім питання суверенності та аграрної реформи²⁴. В ході зустрічі французи висунули чергові умови: 1) реформування Директорії та уряду і виведення з їх складу В.Винниченка, В.Чехівського та С.Петлюри; 2) формування 300-тисячної армії, верховне командування якої мало підпорядковуватися Антанті; 3) організація війська мала відбутися впродовж трьох місяців; 4) передбачалося залучення денікінських офіцерів до армії УНР; 5) під час військових дій проти більшовиків залізниця та фінанси УНР мали перейти під контроль Франції; 6) Антанта давала дозвіл на проведення аграрної реформи, однак українська влада мала забезпечити грошове відшкодування власникам великих земельних ділянок; 7) Директорія мусила звернутися до уряду Франції з проханням прийняти УНР під свій протекторат. На запит про можливість визнання УНР А.Фрайденберг відповів: «Справа самостійності України вирішується в Парижі»²⁵. 26 січня ці вимоги були озвучені в Києві і викликали обурення в провіді УНР. Уряд скликав державну нараду, на якій було вирішено їх не приймати, оскільки, на думку учасників, вони означали «грубе втручання в наші внутрішні справи».

Але наступ більшовиків, змусив провід УНР продовжити переговори в Одесі. 6 лютого С.Остапенко, О.Греков, С.Бачинський, І.Мазепа прибули на станцію Бірзула. Члени делегації були впевнені, що під час переговорів буде досягнутий компроміс: «Недавно Антанта зовсім не признавала Україну, як самостійну державу, але тепер уже думає інакше, хоча Франція не дивиться на нашу справу так прихильно»²⁶. Натомість французи, яких представляв А.Фрайденберг, не були так оптимістично налаштовані. За спогадами І.Мазепа, останній

поводився дуже зухвало в їхній присутності²⁷. С.Остапенко передав полковнику вимоги УНР: визнання суверенності УНР і офіційний допуск її делегації на Паризьку конференцію; забезпечення вільного проведення соціальних реформ в Україні; забезпечення УНР колоніями в Сибіру і на Далекому Сході; повернення УНР Чорноморського флоту; визнання автономності армії УНР та права присутності власного представника у верховному союзному командуванні; недопущення до складу армії УНР російських офіцерів; скасування окремого керівництва в Одесі, сформованого французами²⁸.

Аналізуючи вимоги уряду УНР, можна помітити, що він абсолютно не відстежував перебіг подій ні в Україні, ні в світі. Певною мірою пояснюють ситуацію спогади І.Мазепи, який пізніше писав, що український політичний провід не мав чіткого погляду на реалії і не мав жодного плану щодо продовження боротьби. Жоден із пунктів не містив у собі конкретних «дивідендів» французам за їхню підтримку УНР. Навпаки, кожен пункт – це вимоги. Натомість А.Фрайденберг запропонував свій варіант можливої угоди, головні пункти якої залишилися практично незмінними – колоніальний статус для УНР під егідою Франції.

Після низки консультацій 17 лютого Директорія надіслала на ім'я Ф. д'Ансельма таємну декларацію, в якій погоджувалася з тим, що «благородна Франція вкупі з іншими державами згідна підтримати нас і вступити в рішучу боротьбу з більшовиками. Користаючись з нагоди, звертаємось до французького народу та інших народів держав Антанти з закликом допомогти нам в справі остаточного визволення нашої української нації й відбудовання української державності»²⁹. Фактично йшлося про визнання своєї підконтрольності з боку союзників. Під «опіку» французів передавалися військова, фінансово-економічна та політична сфери України. До Одеси була направлена місія для обговорення спірних питань (*в цій ситуації лідери Другої УНР «делікатно» забули про «німецькі штики», на яких нібито трималася Українська Держава П.Скоропадського – «французька опіка» відрізнялась від «німецької». Різниця, правда, була в тому, що гетьману самотійно вдалося створити реально діючі державні інституції, налагодити економічне життя, розпочати відродження армії та мати власну зовнішню політику*).

22 лютого відбулося спільне засідання. За кілька днів було досягнуто згоди про «спільні дії для відновлення порядку і боротьби з більшовиками»³⁰. 1 березня Ф. д'Ансельм направив проект договору, в якому висловлював міркування Франції щодо можливого союзу з УНР. У ньому йшлося, що французьке командування «з метою укладання угоди, регулюючої питання спільної боротьби проти більшовиків, визнає суверенність режиму Директорії УНР, заснованої 1 листопада 1918 року Українською Національною Радою». Водночас, в обмін на надання УНР допомоги зі складу Директорії мали вийти С.Петлюра і О.Андрієвський³¹. У документі також були викладені рекомендації: «1. Франція сприятиме припиненню війни України з Польщею; 2. Союзники сприятимуть участі української делегації на мирній конференції в Парижі; 3. Армія Антанти, відповідно до українських законів, забезпечить скликання парламенту; 4. Українська армія буде незалежною, Антанта забезпечить її матеріально та надасть інструкторів; 5. Антанта допоможе УНР в переданні колоній в Сибіру та Азії; 6. Буде створена спільна комісія, яка визначить єдині вимоги до більшовиків, стосовно відшкодування збитків, які завдала війна; 7. Питання про передання флоту у Чорному морі українському уряду буде вирішене на мирній конференції; 8. Гарантування демократичного порядку та соціальних реформ в Україні; 9. Українські представники будуть допущені у військовий штаб союзних військ, які знаходяться у французькій зоні в Україні; 10. Франція вимагає від українського уряду прийняти всі вищевикладені умови та принципи та погодити їх з командуванням альянсу»³².

Багато в чому положення повторювали попередні, натомість УНР отримувала шанс на міжнародне визнання. З огляду на військово-політичну ситуацію в Україні – це було вкрай необхідним. Отже, між сторонами вимальовувався компроміс у переговорах. Натомість

2 березня уряд УНР не підтримав запропонованих умов, що стало його фатальною помилкою. Саме нерішучість та марнування часу стали однією з причин розриву відносин між УНР та французьким командуванням, які тільки-но почали налагоджуватися і могли перерости в офіційні відносини між державами. На початку березня С.Петлюра заявляв: «Домагання французів у справі мосі відставки є втручанням у внутрішні справи України... тому український уряд їх відкидає»³³. 6 березня до Одеси вирушив О.Греков, але час минув – більшовицька армія підходила до міста. Проведення переговорів з УНР вже не було актуальним.

24 березня міністр закордонних справ Франції С.Пішон заявив: «На жаль, Директорія мала скороминуче існування, а ситуація в Україні залишається неясною та невизначеною». Завершуючи свій виступ у парламенті, міністр ще раз наголосив, що пріоритетом Франції є відбудова неділимої Росії³⁴. За кілька днів з Парижа на адресу військового командування надійшло повідомлення: «Робити спільну справу з російськими патріотами». Франція перестала враховувати уряд УНР як реальну військово-політичну силу. Переговори між сторонами були «перенесені» в Париж.

Отже, лідери УНР припустились фатальної помилки, не використавши своєрідне попередження П.Скоропадського. Саме він застерігав з приводу «специфіки» двосторонніх переговорів з союзниками: «Антанта не захоче нам допомогти, якщо ми їй нічого давати не будемо. Антанті потрібно мати переконання, що ми можемо надати їй комерційні вигоди й сплатити наші борги»³⁵. Слова гетьмана фактично стали певним чином «пророчими».

Звісно, аналізуючи українсько-французькі відносини 1919–1921 рр., не можемо оминати увагою роботу Паризької мирної конференції. Саме там, а не в Одесі, реально міг бути вирішений статус УНР. 29 грудня 1918 р. Рада Народних Міністрів ухвалила постанову направити представництво УНР до Парижа³⁶. Головою було призначено Г.Сидоренку. Загальна чисельність місії становила понад 80 осіб³⁷. На жаль, фаховий рівень делегації значною мірою не відповідав тим завданням, які були поставлені перед нею. Пізніше О.Шульгин писав: «Делегація в Парижі була непотрібно численною, дуже дорогостоячою і маловартісною в цілому»³⁸. Слід зазначити, що делегати УНР не володіли достовірною інформацією про європейські політичні та економічні проблеми. За відсутності всебічної обізнаності вони від початку роботи не змогли чітко та скоординовано реагувати на зміни «настроїв» у політичному середовищі повоєнної Європи. «Ми приїхали в Париж як новачки, не знаючи терену праці, позбавлені всяких зв'язків, віруючи, що самої «чистоти» справедливої праці вистачає», – писав згодом М.Рудницький³⁹.

Зазначимо, що «українське питання» як окреме не розглядалося на конференції. Воно обговорювалося передусім у контексті задоволення політико-територіальних інтересів Польщі, Румунії, Чехословаччини, Росії. Хоча 6-ий пункт декларації В.Вільсона і проголошував урегулювання «російського питання на основі повного та вільного сприяння з боку інших націй в справі можливості прийняття незалежного рішення відносно її власного політичного розвитку та національної політики», об'єктивного розгляду на міжнародному форумі воно не отримало⁴⁰. Необхідно зазначити, що на конференції багато говорилося про демократичний лад у Європі, а по суті – відбувалася безкомпромісна боротьба між переможцями за території переможених. Звичайно, об'єктивне ставлення до розгляду «українського питання» на конференції залежало передусім від позиції Франції, Великобританії та США. Однак ігнорування ними державних прагнень УНР виявилось вже під час перших контактів з українськими дипломатами в Парижі. Небажання вважати УНР рівноправним суб'єктом міжнародних взаємин і зважати на її інтереси продемонстрував, зокрема, голова російського бюро французького МЗС Ф.Камерер. Він заявив Г.Сидоренку: «В Росії 80 національностей, таким чином неможливо визнати незалежність усіх». Отже, для здобуття міжнародного визнання дипломати УНР мали мобілізувати всі сили для продуктивної діяльності, однак, як показав подальший перебіг подій, більшість з них не була готова обстоювати державні інтереси. З іншого

боку, сам уряд УНР виявився не готовим прийняти «правила» дипломатичної гри повоєнної Європи. Тогочасні соціалістичні українські політики занадто довго обстоювали право на автономію в складі Росії, тому чітко не могли сформулювати стратегію своєї діяльності (як внутрішньо-, так і зовнішньополітичної). Крім того, керівництво УНР не змогло вчасно зрозуміти, що за міжнародну підтримку потрібно було надавати певні економічні та політичні преференції своїм ймовірним союзникам, які зазнали значних фінансових збитків (лише втрати Франції становили 55 млрд. золотих франків⁴¹) під час Першої світової війни.

Як голова делегації у Парижі Г.Сидоренко особисто подав до відома керівників конференції низку нот та меморандумів, зокрема 10, 12, 25 лютого, 5, 12 березня, 7, 11, 19 квітня 1919 р. Як правило, ці документи містили прохання визнати УНР, офіційно допустити делегацію до участі в засіданнях, протести стосовно анексії Польщею Східної Галичини та Румунією Буковини. Також була представлена інформація про боротьбу українців за незалежність та «зраду гетьмана П.Скоропадського»⁴². Загалом делегація вела хоч і не досить виважену, але активну роботу щодо ознайомлення Антанти з УНР. Так, Г.Сидоренко, В.Панейко та ін. зустрічалися з лідерами цих країн, зокрема з Ж.Клемансо, С.Пішоном, Ф.Керром, Л.Гардінгом, Д.Торетто та ін. Водночас, підсумовуючи наслідки цих аудієнцій, А.Петрушевич зазначив: «Усі лише інформувалися про українську справу, деякі цікавилися нею жвавіше, однак позитивної відповіді не давали»⁴³. Хоча зазначимо, що у французькому політикумі були і прибічники суверенності УНР. Так, виступаючи в палаті депутатів 24 березня 1919 р., депутат Ф.Буйон заявив: «Вже рік, як Україна веде війну, їй достатньо дати зброю, і вона буде врятована. Вся російська проблема таким чином зміниться»⁴⁴. Французький дослідник М.Бомон так характеризував політику Франції напередодні Паризької конференції: «Рішуче спрямована на надання допомоги молодим націям: Польщі, Чехії, Румунії, Югославії, щоб стримати німецький блок, тому вона намагалась передати їм на Паризькій конференції якомога більше територій»⁴⁵. По суті, Франція активно займалася створенням великої буферної зони. Так, політичні міркування, через які Республіка підтримувала Польщу, пояснив Ж.Клемансо. Він заявляв, що особисто не зміг пробачити українцям «ганебного миру у Брест-Литовську»⁴⁶. 16 лютого економічний бік питання «розкрив» С.Пішон: «Значні французькі інтереси (експлуатація нафтових родовищ – Я.П.) повинні нас спонукати до домагання об'єднання усієї Галичини із майбутньою Польською державою».

30 квітня відбулися чергові слухання, присвячені статусу Східної Галичини. Схожі засідання відбувалися 8, 12, 17, 19 та 21 травня. Як і на попередніх нарадах, дипломатам УНР не була надана можливість виступити. 21 травня С.Петлюра особисто звернувся до Г.Сидоренка з проханням передати ноту Ж.Клемансо з протестом проти невиправданих дій Антанти щодо УНР⁴⁷. У документі містилося прохання вплинути на Румунію та Польщу в їх політиці стосовно України⁴⁸. Того ж дня Г.Сидоренко та В.Панейко виступили на конференції під час загального засідання. Головні тези доповіді дипломатів були присвячені українській боротьбі за незалежність та історичній єдності України. Взагалі, слід зауважити, що проблема Східної Галичини була «єдиним питанням, коли Паризька конференція офіційно запросила до участі українську делегацію». Зрештою, виступ дипломатів дав і позитивний результат. Він змусив Ж.Клемансо прийняти українців та безпосередньо ознайомитися з їхньою позицією. Аудієнція відбулася 22 травня. Питання про можливість визнання України під час зустрічі не обговорювалося, як, до речі, і можливість військової допомоги з боку Франції армії УНР для боротьби з більшовиками. Пояснювалося це тим, що прем'єр-міністр Франції особисто вважав «УНР присудженою долею на смерть». Проте, незважаючи на досить несприятливі умови, Г.Сидоренко продовжував проводити переговори з політиками Антанти. Він, зокрема, зустрічався з С.Пішоном та Ж.Клемансо. Під час аудієнцій дипломат пропонував визнати УНР, натомість отримував двозначну відповідь: «Це дуже важко зробити, бо Франція зараз майже зруйнована, має біля двох мільйонів забитих на війні»⁴⁹.

Аналізуючи підсумки перемовин, зазначимо: з одного боку – категоричної відмови Г.Сидоренко не отримував, з іншого – йому давали недвозначно зрозуміти, що за умови, коли уряд УНР за міжнародну підтримку запропонує реальні преференції – питання про статус України може бути позитивно розглянуте. У свою чергу давав про себе знати брак дипломатичного досвіду у голови делегації УНР. Г.Сидоренко не зробив жодного вагомego кроку, щоб підтримати ці натяки. Досить своєрідним є тон офіційних звернень Г.Сидоренка до керівництва конференції. У всіх меморандумах він постійно вимагав певних поступок від Антанти. Його зустрічі закінчувалися наполяганням «негайного визнання» УНР та «надання матеріальної підтримки». Зі свого боку, Г.Сидоренко обмежувався лише запевненнями боротися проти більшовиків. Фактично його поведінка була своєрідним продовженням переговорів в Одесі. «Одеський досвід» не навчив ні керівництво УНР, ні її дипломатів, що Україна була не в тому військово-політичному становищі, яке могло дозволяти їй вимагати, взаємн не пропонуючи нічого.

Підбиваючи підсумки роботи, Г.Сидоренко зазначав: «З перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народну Республіку ніхто нічого докладно не знає, не тільки в широких масах, але й серед дипломатичних кіл, не знають про українську справу взагалі»⁵⁰. Більше того, інформаційна блокада, в якій опинилася делегація, була активно використана ворожими до УНР силами.

11 липня Найвища Рада конференції знов повернулася до східно-галицького питання. Було прийняте рішення, згідно з яким Польщі дозволялася окупація, однак зазначалося, що це лише тимчасовий захід міжнародного характеру. Польща мала забезпечувати територіальну автономію, політичну, релігійну й особисту свободу всьому населенню східно-галицького регіону.

Враховуючи допущені помилки, 16 липня 1919 р. РНМ УНР вирішила переформувати склад делегації. Головою було затверджено М.Тишкевича. З приводу його призначення зазначалося: «Номінація графа Тишкевича – це один із найшасливіших номінаційних актів Директорії»⁵¹. Хоча існували і протилежні думки. Так, французький журналіст Ж.Пеліс'є 1 вересня у листі до С.Петлюри зазначив, що М.Тишкевич не відповідав посаді, на яку його було призначено. Незабаром після призначення М.Тишкевич дав інтерв'ю французькій пресі. Загалом його інтерв'ю було надруковане в 30-ти європейських виданнях⁵². Під час зустрічі з кореспондентами газети «Le Petit Parisien» дипломат заявив, що уряд УНР готовий визнати 30% російського боргу Франції.

З перших днів свого призначення М.Тишкевич вів активну роботу. 2 та 6 жовтня він надіслав до відома Ж.Клемансо меморандуми, в яких надав інформацію про українську боротьбу, її мету та завдання, склад Директорії та уряду. Крім офіційних звернень, дипломат мав і приватні зустрічі з європейськими політиками, зокрема з маршалом Ф.Фошем. Після аудієнції останній висловився позитивно щодо УНР: «Треба щоб самостійність України була визнана»⁵³. З призначенням нового голови активізувалася також інформаційна діяльність. На кінець 1919 р. було випущено 92 номери власного бюлетеню. Крім того, матеріали делегації друкувалися і в періодичній пресі, зокрема в «La Petite Republique», «La France», «Libre», «Le Journal des Debats», «Le Figaro», «L'Eclair», «Le Temps», «Journal du Peuple», «Le Radical», «La Bataille», «Le Soir», «L'Ordre Public», «Le Salut Public» та ін.⁵⁴

8 жовтня Рада Міністрів УНР звернулася до Антанти з протестом стосовно допомоги останньою армії А.Денікіна. У документі наголошувалося, що генерал використовував допомогу союзників проти Дієвої армії УНР. Як і в попередні рази, документ залишився без відповіді. Того ж дня під головуванням М.Тишкевича відбулася спільна нарада представників урядів колишньої Російської імперії. У ній взяли участь делегати Азербайджану, Грузії, Північного Кавказу, Кубані, Латвії, Литви, Естонії та України. Було підписане спільне звернення

до Ж.Клемансо, в якому учасники домагалися від конференції визнання їх державної суверенності. Документ був надрукований у «L'Europe Orientale». Незабаром М.Тишкевич подав на розгляд Ж.Клемансо низку документів: чотири ноти протесту проти дій армії А.Денікіна, дві – стосовно східно-галицького питання, три прохання про звільнення українських полонених в Італії та Німеччині, три – з проханням визнання УНР⁵⁵. Водночас 29 жовтня М.Тишкевич висловив свою пропозицію до керівництва УНР. Він зазначив, що першочерговим завданням для уряду було вирішення спірних питань з Румунією та Польщею. У разі позитивного їх розв'язання – діяльність дипломатів у Франції значно полегшилася б. Весь листопад 1919 р. делегація проводила переговори з представниками Антанти про можливість визнання УНР. Так, 21 листопада була надіслана нота Ж.Клемансо, в якій йшлося, що денікінська армія бореться проти українців, тим самим порушуючи цілісність антибільшовицького фронту, на формуванні якого наполягала Франція.

У грудні 1919 р. у середовищі місії виник черговий конфлікт. 5 грудня була висловлена недовіра її членам від ЗУНР В.Панейку та С.Томашівському⁵⁶. Вже 17 грудня останні вийшли зі складу представництва. Натомість був створений Український Національний Комітет. УНК у своїй програмі проголосив себе «оборонцем національних інтересів України перед міжнародним політичним світом». Зауважимо, що комітет у своїй діяльності обстоював права не всієї України, а лише Східної Галичини, про що делегати ЗУНР повідомляли лідерів Антанти⁵⁷. Після демаршу дипломатів ЗУНР питання визнання України ще більше ускладнилося, оскільки у своїх зверненнях обидва представництва наголошували, що лише вони представляють її законні інтереси.

Аналізуючи ставлення Франції до «українського питання» впродовж 1920–1921 рр., слід сказати, що воно так і не набуло самостійного значення. У квітні 1920 р. українсько-французькі взаємини все ж зрушили з «мертвої» точки. У провіді УНР навіть виникли сподівання, що Франція визнає Україну внаслідок підписання 21–22 квітня угоди з Польщею. Мирний договір та військова конвенція щодо спільних дій проти більшовиків були прихильно сприйняті французами. Уряд Франції почав розглядати можливість «висилання військової місії, яка допомогла би організації Української Армії»⁵⁸. Франція, за твердженням І.Мазепи, дала свій дозвіл на продаж усіх необхідних засобів та матеріалів для української армії⁵⁹. Наприкінці квітня помічник прем'єр-міністра А.Мільєрана підтверджував можливість визнання УНР: «Франція принципово постановила визнати самостійність України, однак не «де-юре», а тільки «де-факто», але поки що вона чекає наслідків польсько-української офензиви. Франція хоче переконатись чи Україна зуміє збудувати державний апарат і встановити на своїй території лад і порядок»⁶⁰. 26 травня відбулася зустріч М.Тишкевича з Р.Пуанкаре, під час якої обговорювалося питання взаємовідносин між УНР та Францією. Однак головна вимога до уряду УНР залишалася незмінною – останній своїми діями мав довести вміння контролювати ситуацію в країні. Про це 1 червня зазначалося у звіті дипломатів: «Час визнання самостійності України буде залежати у великій мірі від того, як піде організація державного апарату»⁶¹ (*французи хотіли окрім іншого направити в Україну спеціальну місію для допомоги в організації дієвої місцевої адміністрації та органів управління – Я.П.*).

Водночас підписання угоди остаточно перекреслило можливість спільних дій УНР та ЗУНР. За словами І.Мазепи, договір «остаточно знищив ширшу коаліцію українських національних сил»⁶². Крім того, за його словами, «не ми самі тепер рішаємо про нашу будучність». Його слова незабаром стали реальністю – Польща і не думала зважати на інтереси УНР. Використовуючи українську армію, вона прагнула якомога більше розширити власні кордони. «Поляки дивилися на Директорію і Україну не як на рівноправного союзника, а скоріше як на свого сателіта», – писав І.Мазепа⁶³.

Таким чином, і друга половина 1920 р. вагомим позитивних змін в українсько-французьких взаєминах не принесла. Певні сподівання на поліпшення ситуації були пов'язані з боротьбою проти більшовиків барона П.Врангеля, якого підтримувала Франція. Однак уже в листопаді 1920 р. його війська були розбиті. У звіті від 22 грудня дипломати УНР констатували, що поразка П.Врангеля була ударом для Франції. Катастрофа П.Врангеля зайвий раз продемонструвала, що вся «російська» політика Франції та її орієнтація на білий рух були помилкою. Наприкінці 1920 р. у Франції спостерігалася тенденція на зменшення уваги до новопосталих країн колишньої Російської імперії. Першою ознакою процесу було те, що «українське питання в останній час мало освітлюється пресою»⁶⁴. Натомість для того, щоб стати військово-політичним гегемоном у Центрально-Східній Європі, тим самим нейтралізуючи Німеччину, Франція зробила ставку на Чехословаччину, Румунію, Югославію, Польщу. Фактично з її подання виникла ідея організації блоку «Малої Антанти». І в цьому союзі не було місця УНР. 28 грудня посольство УНР в Німеччині відзначало: «Ідея «Малої Антанти» стрічає найбільш активне відношення з боку Франції, яка бачить у ній початок здійснення своєї політики оточення Німеччини»⁶⁵. Отже, французька дипломатія, навіть після поразки білогвардійців, так і не активізувала «українське питання».

Власне, як і попередній 1920 р., новий 1921 р. для українських інтересів у Франції почався складно. Вже 6 січня міністр закордонних справ Республіки акцентував: «Більше ніякої блокади Росії»⁶⁶. Цією заявою уряд Франції давав зрозуміти, що відтепер контактам з більшовиками надано новий «формат» (хоча історія офіційних відносин між СРСР Францією почалася з 28 жовтня 1924 р. – Я.П.). Причиною такої заяви стала, по-перше, критична економічна ситуація в країні, яка потребувала швидкого поліпшення, по-друге, інші європейські держави, зокрема Англія, розпочали переговори з РСФРР про встановлення товарообміну між країнами. Того ж дня М.Тишкевич подав заяву про власну демісію, на його місце було призначено О.Шульгина, який 15 березня 1921 р. очолив представництво⁶⁷.

Добре ознайомлений з європейськими настроями О.Шульгин, звітуючи уряду, робив песимістичний висновок про те, що Україною майже не цікавилися, оскільки сама проблема «вартості не має». Для налагодження офіційних відносин з урядом та МЗС Франції О.Шульгин надіслав свої повноваження А.Бріану. За кілька днів він отримав відповідь, що останній не заперечував проти аудієнції з українським дипломатом. 27 березня відбулася зустріч О.Шульгина з одним із заступників А.Бріана. Жодних результатів вона не принесла. У квітні 1921 р. міжнародна ситуація для України стала практично безвихідною, про що 4 квітня О.Шульгин повідомив вітчизняне МЗС: «Франція разом з Англією прийшли до згоди не підтримувати більше антибільшовицьких акцій, які виходять з-за кордону»⁶⁸. Перед урядом УНР остаточно зникла ймовірність отримати допомогу для продовження боротьби. За відсутності такої підтримки проводити її було просто неможливо. Щодо взаємин з французькими колами О.Шульгин констатував: «Загальна ситуація без змін себто, поки у нас немає грошей, на допомогу Франції розраховувати не можна»⁶⁹. Попри це він не відкидав можливості отримання підтримки «українському питанню» з боку Франції, але лише за однієї умови: «Якщо відбити хоч якусь частину України».

Як представник УНР дипломат продовжував вести консультації та переговори. За звітом від 28 червня, він писав А.Ніковському, що особисто зустрічався з представниками французького МЗС, однак результат був невтішним. За словами дипломата, Франція не визнавала Україну через те, що «наш уряд знаходиться за кордоном». Крім того, О.Шульгина було недвозначно поінформовано про те, що Франція відсторонилася від прямої збройної боротьби проти більшовицької Росії. Більше того, її політика «не допустить, щоб якась друга держава втручалася в ці справи»⁷⁰. Схожу відповідь О.Шульгин отримав і у Генеральному штабі: за умови, коли Франція побачить внутрішній «крах більшовизму» в Росії – вона могла б дати кошти

на підтримку України, оскільки зацікавлена у розширенні сфери свого впливу в Європі. Підсумовуючи наслідки переговорів, дипломат зазначив, що Україні так і не «вибачили» Брест-Литовського договору, підписаного всупереч позиції Антанти. О.Шульгин був певною мірою правий в своїх оцінках, однак, з іншого боку, – і сам уряд УНР чимало спричинився до того, щоб його не визнали.

У другій половині 1921 р. стало очевидним, що більшовики міцно закріпилися в Україні і сподіватися на загальноукраїнське повстання проти режиму було складно. Крім того, міжнародна спільнота поступово визнавала сам факт існування «українського» радянського уряду і почала встановлювати з ним офіційні відносини. Отже, практично єдиною ознакою існування національного уряду УНР, та й взагалі «українського питання» залишалися культурно-просвітницькі та навчальні заклади і дипломатичні представництва, які стали своєрідними осередками незалежної державотворчої думки і боротьби.

15 листопада О.Шульгин був присутній на аудієнції у директора політичного відділу МЗС Франції. На запит дипломата про можливість підтримки України політик відповів: «Не уявляю собі, в яку форму може вилитись допомога і гадаю, що треба почекати. Франція без своїх союзників виступати не може»⁷¹. Також він додав: «Франція буде рахуватись тільки з тим урядом українським, який буде на своїй території»⁷². На кінець 1921 р. таким був уряд УСРР. Франція, як і вся Європа, більше втручатись у «східні справи» не хотіла. Отже, місцеві політики підтвердили, що вони не нададуть жодного військового спорядження, інструктора та фінансових позик до того моменту, поки уряд УНР власними силами не відвоює свою державну територію. У грудні 1921 р. О.Шульгин написав до МЗС УНР, що Франція не підтримає жодної акції еміграційного уряду України проти РСФРР та УСРР. Фактично це означало остаточну поразку української дипломатії.

Однак, незважаючи на відсутність реальних результатів, варто відзначити, що діяльність місії у Парижі на чолі з О.Шульгиним була позитивним внеском в «українське питання» на європейській політичній арені. Підсумовуючи складний процес переговорів між УНР та Францією, слід зазначити, що починаючи з 1917 р. і до кінця 1921 р. геополітичні інтереси сторін не збіглися. Після підписання Варшавського договору 1920 р., який прихильно був сприйнятий французькими колами, уряд УНР черговий раз не зміг скористатися ситуацією для здійснення практичних кроків у вирішенні «українського питання» в європейській системі міжнародних відносин. Водночас українські лідери припустилися багатьох помилок у внутрішній політиці. Вони так і не змогли досягнути стабільності у політико-економічній та соціальній сферах, що значною мірою було передумовою міжнародного визнання. Проводу УНР бракувало «політичної харизми», яка б сприяла об'єднанню українського політикуму навколо ідеї національного державотворення. З іншого боку, політичні партії керувалися переважно політичними програмами у своїй діяльності, що робило недосяжним загальнонаціональне єднання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. – К., 1998. – С.166.

² Марголін А. Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина). – Берлин, 1922. – С.154.

³ Держалюк М.С. Вказ. праця. – С.170.

⁴ Там само. – С.172.

⁵ Яцюк М.В. Формування Директорією УНР основних засад зовнішньої політики (кінець 1918–1920 рр.) // Вісник Харківського університету. – 1998. – №401. – С.79.

- ⁶ Яблонський В.М. Основні проблеми зовнішньополітичної діяльності уряду УНР (червень – грудень 1919 року) // Вісник Київського університету. – 1994. – Вип.22. – С.155–156.
- ⁷ Кучик О. Міжнародне становище України в 1918–1919 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2000. – Вип.6. – С.249.
- ⁸ Шевченко І.Д. Антанта проти українського «сепаратизму». Дипломатія доби Директорії УНР та її уроки // Політика і час. – 1998. – №7. – С.70.
- ⁹ Архив русской революции. – Т.16. – Берлин, 1925. – С.236.
- ¹⁰ Нариси з історії дипломатії України / [Смолій В.А. та ін.]. – К., 2001. – С.342–343.
- ¹¹ Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр.69270. – Т.2. – Арк.12.
- ¹² Марушиєс В. Огненные годы: Материалы и документы по истории гражданской войны на юге России. – Берлин, 1923. – С.7–8.
- ¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.3.
- ¹⁴ Центральний державний архів громадський об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.160. – Арк.28.
- ¹⁵ Нариси з історії дипломатії України. – С.342.
- ¹⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.253. – Арк.3–4.
- ¹⁷ Архив русской революции. – Т.16. – С.236.
- ¹⁸ Томашівський С. Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С.27.
- ¹⁹ Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 – квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С.54.
- ²⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К., 2003. – С.71.
- ²¹ Шульгин В. Дни 1920: Записки. – М., 1989. – С.45.
- ²² ДА СБУ. – Спр.69270. – Т.39. – Арк.4.
- ²³ Поссе С. Українська Директорія та її зовнішня політика (київський та вінницький періоди) // Літопис революції: Журнал історії ЦК КП(б)У. – 1929. – №5/6. – С.25.
- ²⁴ Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. – Нью-Йорк, 1978. – С.120.
- ²⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.368. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.1.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.4. – Спр.1. – Арк.5.
- ²⁷ Мазепа І. Вказ. праця. – С.92.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.15. – Арк.18зв.
- ²⁹ Мазепа І. Вказ. праця. – С.101.
- ³⁰ Одесские новости. – 1918. – 24 февраля.
- ³¹ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Т.4. – Нью-Йорк, 1969. – С.103.
- ³² ЦДІАЛ України. – Ф.368. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.2–4.
- ³³ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С.277.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.3. – Спр.30. – Арк.2.
- ³⁵ Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003. – С.197.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.162. – Арк.5.
- ³⁷ Матвієнко В.М. Зовнішньополітичне відомство УНР за доби Директорії // Міжнародні відносини: Вісник. – 2001. – Вип.20. – С.62.
- ³⁸ Шевченко І. Біля витоків: Становлення української дипломатії доби УНР // Політика і час. – 1995. – №9. – С.80.
- ³⁹ Рудницький М. Париж 1919. Преважке становище української делегації на Мірову Конференцію // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1939 рік. – 1938. – Вип.ХVIII. – С.120–121.

- ⁴⁰ История дипломатии: В 3 т. / [ред. *Потемкин В.П.*]. – М., 1945. – Т.2: Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.). – С.366.
- ⁴¹ *Ачкіназі Б.О.* Франція: від війни до миру. Політичні сили й проблеми післявоєнного устрою. 1918–1924. – К., 2000. – С.84.
- ⁴² ЦДІАЛ України. – Ф.681. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.1–8.
- ⁴³ Там само. – Спр.1. – Арк.2.
- ⁴⁴ *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Вказ. праця. – С.49.
- ⁴⁵ *Ачкіназі Б. О.* Ставлення до «принципу національностей» у політичних колах Франції (1918–1919 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2000. – Вип.9. – С.169.
- ⁴⁶ *Ададуров В.* Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 р. // Україна в минулому. – 1995. – Вип.VII. – С.21.
- ⁴⁷ ДА СБУ. – Спр.69270. – Т.2. – Арк.31–32.
- ⁴⁸ Там само. – Т.26. – Арк.33.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.280. – Арк.144.
- ⁵⁰ Там само. – Арк.147.
- ⁵¹ ЦДІАЛ України. – Ф.681. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.7зв.
- ⁵² Там само. – Спр.4. – Арк.2.
- ⁵³ Там само. – Арк.3.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.59.
- ⁵⁵ Воля. – Відень, 1919. – Т.4. – С.168.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.3603. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.114.
- ⁵⁷ Там само. – Ф.4440. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.7–8.
- ⁵⁸ Там само. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.404. – Арк.8.
- ⁵⁹ *Мазепа І.* Огнева проба: Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–20. – Прага, 1941. – С.76.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.14. – Арк.164.
- ⁶¹ Там само. – Спр.379. – Арк.42.
- ⁶² *Ведєнєєв Д.В.* Українська історіографія про причини та наслідки розриву Акту Злуки (зовнішньополітичний аспект) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. – 1999. – С.247.
- ⁶³ Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С.12.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.379. – Арк.169, 190.
- ⁶⁵ Там само. – Спр.363. – Арк.58.
- ⁶⁶ ЦДІАЛ України. – Ф.681. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.15.
- ⁶⁷ *Гончар Б.* Олександр Шульгин – перший міністр закордонних справ незалежної України // Україна дипломатична. – 2003. – Вип.3. – С.645.
- ⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.24.
- ⁶⁹ Там само. – Спр.178. – Арк.51.
- ⁷⁰ Там само. – Ф.3603. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.6.
- ⁷¹ Там само. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.111. – Арк.8.
- ⁷² Там само. – Спр.100. – Арк.317.